

MÜNDƏRİCAT

ÇİN.....	3
SASANI DÖVLƏTİ.....	7
QAFQAZ XALQLARI.....	9
AĞ HUN İMPERATORLUĞU.....	11
QƏRBİ HUN İMPERATORLUĞU.....	14
GÖYTÜRK DÖVLƏTİ.....	18
XƏZƏR XAQANLIĞI.....	22
UYĞUR DÖVLƏTİ.....	24
OĞUZ DÖVLƏTİ.....	26
QARAXANLI DÖVLƏTİ	28

QƏZNƏVİ DÖVLƏTİ.....	32
BULQAR DÖVLƏTİ	34
HİNDİSTAN.....	36
ƏRƏB XİLAFƏTİ.....	38
QƏRBİ AVROPA XALQLARI.....	42
BİZANS İMPERİYASI.....	48
SLAVYANLAR.....	50
MƏDƏNİYYƏT.....	52

ÇİN

- ❖ III-IV əsrlərdə Çində feodalizm cəmiyyəti Avropadan xeyfi tez yaranmağa başladı. Bütün torpaqlar imperatorun mülkiyyətində idi. Kəndlilər dövlətdən aldıkları torpaqdan istifadə əvəzində xəzinəyə vergi verirdilər.
- ❖ "**Güclü ailələr**" (iri xüsusi torpaq sahibləri) adlanan sayı az, ancaq nisbi müstəqilliyə malik olan ailələrin kəndliləri asılı vəziyyətə salması dövlətə vergi verən əhalinin sayını azaldırdı. Ona görə də hökumət vaxtaşırı «güclü ailələrdən» torpaqları müsadirə edərək kəndlilərə paylayır, nəticədə **Çində "dövlət feodalizmi"** inkişaf edirdi, Dövlət hərbi xidmət müqabilində də şərti torpaq sahələri paylayırdı. Onu alan dövlət vergisini verdikdən sonra qalan gəlirə sahib olurdu.
- ❖ Tədricən güclənən iri feodallar VIII əsrdən etibarən dövlət torpaqlarını özbaşına tutmağa başladılar.
- ❖ Şimaldan türk xalqlarının hücumlarının arası kəsilmirdi.
- ❖ VI əsrin sonunda sərkərdə **Yan Szyan Suy sülaləsinin** (586-618) əsasını qoyub, paytaxtı Çanan şəhəri olan vahid dövlət yaratdı. O, 589-cu ildə Cənubi Çini də birləşdirdi. Bu sülalənin dövründə Yanszi və Xuanxeni birləşdirən, uzunluğu 1700 km olan Böyük kanal çəkildi.

- ❖ 618-ci ildə Suy sülaləsini **Tan sülaləsi** əvəz etdi. Tan imperatorunu "Səma oğlu" adlandırırdılar. Bu sülalə **Koreya və Vyetnamı** tutub, Mərkəzi Asiyaya qədər **"İpək yolu"nu nəzarət altına aldı.**
- ❖ 751-ci ildə ərəblər tərəfindən məğlub edildikdən sonra bu nəzarət Çinin əlindən çıxdı. Suy və Tan sülalələri dövründə vahid dövlətin yaradılması iqtisadiyyata müsbət təsir göstərdi.
- ❖ VIII əsrdən etibarən Çində kəndlilər həm xəzinəyə, həm də feodala töycü verirdilər. Bu amillər kəndlilərin vəziyyətini olduqca ağırlaşdırırdı.
- ❖ Ağır vəziyyətə dözməyən kəndlilər 874-cü ildə **Xuan Çao** adlı bir kəndlinin başçılığı altında üsyan qaldıraraq Kanton və Çanan şəhərlərini tutdular. İmperator elan edilən Xuan Çao vergiləri ləğv edib, anbarlardan yoxsullara taxıl paylatdı.
- ❖ Lakin feodallar tərəfindən şimaldan dəvət edilən süvari köçəri tayfalar 884-cü ildə üsyançıları məğlub etdilər. Xuan Çao həlak oldu. Lakin müxtəlif bölgələrdə mübarizə **20 ilə qədər davam etdi.** Üsyan zamanı öldürülmüş feodalların torpaqlarının bir hissəsi kəndlilərin əlinə keçmişdi.
- ❖ Xalq kütlələrinin vəziyyəti müvəqqəti də oisa yüngülləşmişdi. Xuan Çao üsyanından sonra ölkəni ara müharibələri bürüdü.
- ❖ Çinin şimalında **beş sülalə bir-birini əvəz etdi.**

- ❖ 960-cı ildə **Sun sülaləsi** hakimiyyətə gəldi. Çinin şimal-şərqində Çjurçjen (mancur) tayfaları da öz dövlətlərini yaratdılar və onu Tsin (yeni Qızıl) adlandırdılar. Çjurçjenlərlə uzun sürən müharibələr Çini zəiflətdi.
- ❖ Sun sülaləsi ilə bağlanan müqaviləyə görə çjurçjenlər tutduqları əraziləri özlərində saxladılar. Çin imperatoru çjurçjenlərdən vassallığı qəbul edib, gümüş və ipəklə təzminat verdi.

ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ ÇİN MƏDƏNİYYƏTİ

- ✓ II əsrdə Çində **kağız** istehsalına başlanılmış,
- ✓ XI əsrdə **heroqliflərlə kitab çapının** əsası qoyulmuşdu.
- ✓ VIII əsrdə "**Paytaxt xəbərləri**" adlı gündəlik **qəzet** çıxırdı.
- ✓ II əsrdə **Çində seysmoskop,**
- ✓ III əsrdə **spidometr** kəşf edilmişdi.
- ✓ Xan sülaləsi dövründə ilk "**Farmakologiya**" kitabı yazılmış,
- ✓ VII əsrdə "**Alimlər palatası**" (Xan akademiyası) yaradılmışdı.
- ✓ VIII—IX əsrlər "**Çin poeziyasının qızıl dövrü**" idi.
- ✓ VIII əsrdə **Du Fu** "**Cəng arabaları haqqında mahnı**" poemasını yazmışdır.
- ✓ III—IV əsrlərdə çoxpilləli qüllələr, mağara məbədləri inşa edilmişdi.
- ✓ Çində **peyzaja "Dağlar və sular"**, qara tuşla çəkilmiş şəkillərə "**Çiçəklər və quşlar**" deyilirdi.
- ✓ Paytaxtda **Rəssamlıq Akademiyası** fəaliyyət göstərirdi.
- ✓ VI əsrdə "**Tənha səhləb çiçəyi**" adlı musiqi nota alınmış,
- ✓ VIII əsrdə balet inkişaf etmişdi. **Çini qabların** ilk vətəni də Çin olmuşdur.

SASANI DÖVLƏTİ (226-651)

- ❖ 224-cü ildə **Suzian gölü** yaxınlığındakı döyüşdə Sasanilər sülaləsinin nümayəndəsi Ərdəşir Parfiya ordusunu darmadağın etdi.
- ❖ Parfiyanın paytaxtı Ktesifonu tutan **Ərdəşir** 226-cı ildə **Sasani dövlətinin** əsasını (226-651)qoydu.
- ❖ Sasani dövlətində əhali dörd təbəqəyə bölünürdü:
 - 1) Kahinlər (başçıları ali maq şahdan sonra ikinci adam idi).
 - 2) Döyüşçülər (başçı ali baş komandan). π,
 - 3) Əyanlar və ya mirzələr (başçıları "böyük mirzə").
 - 4) Kəndlilər, sənətkarlar, tacirlər (başçıları vastrioşansalar).
- ❖ İdarə aparatına "**böyük bölüşdürücü**", maliyyə işinə vastrioşansa başçılıq edirdi.
- ❖ Ordunun əsasını azadlardan (orta və xırda feodal) ibarət süvarilər təşkil edirdi. Vilayətlərə **mərzbanlar** başçılıq edirdi. Onlara **şəhrdar** (canişin) deyilirdi.
- ❖ Sasani dövlətində III—VII əsrlərdə feodal münasibətləri təşəkkül tapmışdı. Əsas feodal torpaq mülkiyyət forması **dastakert** idi.
- ❖ Zərdüştilik üç dövlətin (Midiya, Əhəməni, Sasani) rəsmi dövlət dini idi.
- ❖ **«Avesta»** Sasanilər dövründə pəhləvi dilinə tərcümə olunmuş, ona şərhlər yazılmışdı. Tərcümə və şərhlər "**Zənd Avesta**" adlanırdı.

- ❖ III əsrdə (215-276) Arşakilər nəslindən olan **Mani** öz təlimini Pəhləvi və Suriya dillərində yaymağa başladı.
- ❖ O, **II Şapur** tərəfindən edam etdirildi.
- ❖ Onun ideyalarından bəhrələnən **Məzdək** (481-529) öz təlimini ilk dəfə Həmədanda yaymağa başladı.
- ❖ Bu hərəkəti yatıran Sasani şahı **I Xosrov Ənuşirəvan** hərbi, idarəetmə və vergi islahatları keçirdi.
- ❖ Onun hərbi-inzibati islahatına əsasən Albaniya, Atropatena, İberiya şimal **kustakına** (canişinliyinə) daxil edildi.
- ❖ VII əsrin birinci yarısında hakimiyyət uğrunda çəkişmələr dövləti zəiflətdi.
- ❖ 651-ci ildə ərəblər Sasani dövlətinin varlığına son qoydular.

QAFQAZ XALQLARI

- ❖ III—V əsrlərdə Qafqazda feodal münasibətləri meydana gəldi. Erkən orta əsrlərin başlanğıcında Cənubi Qafqazda **Albaniya, Lazika (qədim Kolxida), Kartli (qədim İberiya) dövlətləri** var idi.
- ❖ Roma ilə Sasanilər arasındakı 298-ci il **Nizbin sülhünə** görə Kolxida və İberiya Romadan asılı vəziyyətə düşdü.
- ❖ 481-484-cü illərdə Cənubi Qafqaz xalqlarının Sasanilərə qarşı üsyanından sonra **şahənşah Balaş** 485-ci ildə Cənubi Qafqaz xalqları ilə **Nvarsak sülhü** bağlamağa məcbur oldu.
- ❖ Bu sülh müqaviləsinə əsasən Cənubi Qafqaz **özünüidarə hüququnu** saxladı. Əyanların və xristian ruhanilərin imtiyazları toxunulmaz elan edildi. Albaniyada yerli hökmdar hakimiyyəti bərpa olundu.
- ❖ 571-591-ci il **Sasani - Bizans müharibəsi** 592-ci ildə sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Azərbaycan torpaqları və Kartli Sasani, Lazika isə Bizansın nüfuz dairəsi hesab edildi.
- ❖ Albaniyada **xristianlıq eramızın I əsrindən** yayılmağa başladığı halda, digər Qafqaz xalqları bu dini gec qəbul etmişdilər.
- ❖ IV əsrin ikinci yarısında Kartli, VI əsrin əvvəlin də isə Lazika xristianlığı rəsmi din kimi qəbul etdilər.

❖ VII əsrin sonu – IX əsrdə indiki Gürcüstan ərazisində bir neçə feodal dövlət var idi:

1. Abxaziya çarlığı;
2. Tao-Klarceti knyazlığı;
3. Tiflis müsəlman əmirliyi (Şərqi Gürcüstan).

❖ VIII əsrin 30-cu illərində yaranmış **Tiflis müsəlman əmirliyinin** əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi.

❖ Bu əmirlik **gürcü, erməni və Bizans xristian blokuna** qarşı mübarizədə Şəddadilər dövlətinə və oğuz tayfalarına arxalanırdı.

❖ 1122-ci ildə Tiflis müsəlman əmirliyi Gürcüstanın tərkibinə qatıldı.

AĞ HUN İMPERATORLUGU (IV əsrin sonları-567)

- ❖ Böyük Hun imperatorluğu dağıldıqdan sonra hunların böyük bir hissəsi Qərbi Türküstanda yerləşdi.
- ❖ IV əsrin sonlarında bu ərazidə **Ağ Hun** adlanan yeni bir dövlətin əsası qoyuldu. Bu dövlətin ərazisinə Mərkəzi Asiya, Əfqanıstan torpaqları və şimal-şərqi Hindistanın bir hissəsi daxil idi.
- ❖ V əsrdə hakimiyyətdə olmuş **Eftal xanın** adı ilə Ağ Hun imperatorluğu **Eftalit dövləti** kimi də tanınmağa başladı.
- ❖ Ağ hunların qərb sərhədində qonşusu və əsas rəqibi Sasani imperiyası idi.
- ❖ 430-cu ildə Ağ hunlar sasanilərə bir neçə sarsıdıcı zərbə endirmişdilər. Ağ Hun hökmdarı **Ağsuvar xan** Sasani şahı I Yezdəgerdi özündən asılı vəziyyətə salaraq tələblərini ona qəbul etdirdi.
- ❖ 459-cu ildə Ağsuvar xan Sasani şahzadəsi **Firuzu** taxta çıxartdığına görə o, Ağ Hun dövlətindən asılı vəziyyətə düşdü. Sasanilər hər il Ağ hunlara bac ödəyirdilər.
- ❖ Sasani hökmdarı Firuz asılılıqdan çıxmaq üçün böyük hərbi qüvvə ilə Ağ hunların üzərinə hücumla keçsə də, Ağsuvar xan tərəfindən mühasirəyə alındı. Firuz elçilər göndərərək çox ağır şərtlərlə sülh bağlamağa, xaqanın ayağına düşüb üzr istəməyə məcbur oldu.

- ❖ 484-cü ildə Sasani şahı Firuz Ağsuvar xan tərəfindən alçaldılmasının intiqamını almaq üçün Ağ hunların üzərinə yürüşə başladı, ancaq ağır məğlubiyyətə uğradı. Firuz yeddi oğlu ilə birlikdə döyüşdə öldürüldü.
- ❖ Sasanilər sülh bağlayaraq **Mərv və Soqd** əyalətlərini Ağ hunlara verməli oldular . Sasanilərin üzərinə ağır vergilər qoyuldu.
- ❖ V əsrin sonlarında **Toraman Təkinin** dövründə **Hindistana yürüş** nəticəsində Pəncab vilayəti ələ keçirildi və buradakı **Sakala şəhəri imperatoriğun paytaxtı** elan edildi.
- ❖ 515-ci ildə Toraman Təkinin ölümündən sonra onun yerinə keçmiş böyük oğlu **Mihiraqula xanın** dövründə Ağ Hun imperatorluğu öz qüdrətinin ən yüksək zirvəsinə çatdı.
- ❖ Dövlətin yaxşı silahlanmış, təlim görmüş, çox güclü nizami ordusu var idi. Ağ hunlar 700 döyüş filinə malik idilər. Bu dövrdə şimal-qərbi Hindistan tamamilə Ağ hunlara tabe edilmişdi.
- ❖ 550-ci ildən başlayan daxili çəkişmələr dövlətin zəifləməsinə gətirib çıxardı.
- ❖ VI əsrin ortalarında yaranmış Göytürk dövlətinin **İstəmi xanın** dövründə daha da qüvvətlənməsi və onun Aral gölü hövzəsini ələ keçirməsi Ağ Hun imperatorluğu üçün böyük təhlükə yaratdı.

- ❖ Sasani hökmdarı **Xosrov Ənuşirəvan** Ağ hunlara qarşı bırgə cıxış etmək barədə göytürklərlə ittifaqa girmişdi.
- ❖ 567-ci ildə **Göytürk-Sasani birləşmiş hərbi qüvvələri** ilə aparılan döyüşdə Ağ hunlar məğlub oldular. Göytürklərlə aparılan döyüşlər dövləti tamamilə zəiflətdi. Nəticədə Ağ Hun imperatorluğu dağıldı və onun torpaqları göytürklərlə sasanilər arasında bölüşdürüldü.
- ❖ Çin mənbələrində cəngavər tayfa kimi səciyyələndirilən Ağ hunlar başqa türk tayfalarından daha tez oturaq həyata keçmişdilər.
- ✓ Ağ hunların təsərrüfatında əsas yeri əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq tuturdu.
- ✓ Ağ hunlar ticarətlə də məşğul olurdular.
- ✓ Böyük ipək yolunun bir hissəsi Ağ hunların nəzarəti altında idi.
- ✓ Onlar metal puldan istifadə edirdilər. Bu pulların üstündəki yazı **toxar yazısı** idi.
- ✓ Ağ hunlar Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesində iştirak etmişlər.
- ❖ Eramızın ilk əsrlərində Ağ hunların bir hissəsi Dərbənd ətrafında məskən salmışdı.

QƏRBİ HUN İMPERATORLUĞU

- ❖ Böyük Hun imperatorluğu dağıldıqdan sonra eramızın IV əsrində Hun tayfalarının Qərbə doğru hərəkəti başlandı. Bu hadisə tarixdə **"Xalqların böyük köçü"** adlanır.
- ❖ Hunların təsiri altında **alanlar, qotlar və digər xalqlar** da Mərkəzi və Qərbi Avropaya köç etdilər.
- ❖ "Xalqların böyük köçü" eramızın IV-VI əsrlərini əhatə etmişdir. VI əsrdə slavyanların Bizans ərazisində məskunlaşması ilə bu proses başa çatdı.
- ❖ Hunlar **Böyük Çin səddindən Fransaya qədər** gedib çıxdılar.
- ❖ Hunlar Qərbə doğru hərəkət edərkən 370-ci ildə **Don sahilində alanları**,
- ❖ 371-ci ildə Krımda **Ostqot tayfalarını** məğlub etdilər.
- ❖ 375-ci ildə Ostqot çarı **Germanix** məğlubiyyətə dözməyərək özünü öldürdü.
- ❖ Hunlar Krımda **quldarlıq münasibətlərinə zərbə** vurdular.
- ❖ Onlar Dnestr çayını keçərək **Vestqot kralı Atanarixi** də Qərbə doğru sıxışdırdılar. Vestqotlar Roma imperiyasına sığındılar.
- ❖ Moldova ərazisində hunlara qarşı **"Atanarix sədləri"** tikildi.

❖ 400-cü ildə **Pannoniyada** (indiki Macarıstan ərazisinin qərbi) məskunlaşan hunlar Cənub-Şərqi Avropanın İdil (Volqa) çayından Dunaya qədər olan hissəsini nəzarət altına aldılar.

❖ Hun dövlətinin başçısı **Balamir (374-400)** orduya xüsusi diqqət yetirir və daxili intizamı möhkəmləndirirdi.

❖ 434-cü ildə hakimiyyətə gələn **Attila** Bizansla **Konstans sülhünü** bağladı. Sülhün şərtlərinə görə:

- 1) Bizans hunlara tabe olan xalqlarla əlaqə saxlamamalı,
- 2) hunlardan qaçıb Bizansda gizlənənləri qaytarmalı, yaxud onların hər biri üçün 8 qızıl pul verməli idi.
- 3) Tərəflər sərhəddə bərabər hüquqlu ticarət edə bilərdi.
- 4) Bundan əlavə, Bizans hunlara **700 librə** qızıl xərac verməli idi.

❖ Attilanın dövründə imperatorluğun ərazisi şərqdə İdil çayından qərbdə Reyn çayına, cənubda Balkan yarımadasından şimalda Baltik sahillərinə qədər uzanırdı.

❖ Attila tabe etdiyi xalqlara əmrləri onların öz dilində çatdırırdı. O, türkcə bilməyənlərə öz dilində danışmağa icazə verir, qərar çıxarmazdan əvvəl lazım bildiyi şəxsləri dinləməyi üstün tuturdu. Lakin o özü qərar çıxarır və onun yerinə yetirilməsinə nəzarət edirdi. Qərbdə onu "**Tanrı qırmancı Attila**" adlandırırdılar.

- ❖ Attila **Burqundiya hersoqluğunu** da tutaraq bütün Almaniyani özünə tabe etdi.
- ❖ Onun **200 minlik qoşununun 160 mini türklərdən**, qalanları isə alman və slavyanlardan təşkil olunmuşdu.
- ❖ Bizansın Konstans sülhünün şərtlərini pozduğunu görən Attila 447-ci ildə "**İkinci Balkan səfəri**"nə çıxdı.
- ❖ O, Konstantinopolu mühasirəyə aldı və Bizans imperatoru **II Feodesini** sülh bağlamağa məcbur etdi.
- ✓ Bizans təzminat kimi birdəfəlik 6 min,
- ✓ ildə isə 2 min qızıl librə ödəməyi,
- ✓ Dunay çayının cənub sahillərini hunlara verməyi,
- ✓ eləcə də hunlara tabe olan xalqlar arasında pozuculuq işləri aparmamağı öhdəsinə götürdü.
- ❖ Bundan sonra **əsas hədəf Qərbi Roma** imperiyası oldu.
- ❖ Roma ordusu ilə Attilanın ordusu arasında 451-ci ilin yayında **Katalaun döyüşü** baş verdi.
- ❖ Roma ordusu geri çəkilməli oldu.

- ❖ 452-ci ildə yenidən Roma üzərinə yürüş edən Attilanın ordusu çox keçmədən Romanın ətrafında idi.
- ❖ Burada böyük bir elçi heyəti ilə birgə onun qarşısına çıxan Roma papası **III Leon** Roma imperatoru və xristian dünyasının adından Romanı dağıtmamağı ondan xahiş etdi və bildirdi ki, romalılar onun bütün şərtlərini qəbul edirlər.
- ❖ Attila Romanı dağıtmadı.
- ❖ 453-cü ildə onun ölümündən sonra Qərbi Hun imperatorluğu zəiflədi və 470-ci ildə dağıldı.
- ❖ Onun yerində **Bulqar, Avar, Xəzər və Suvar dövtətləri** yarandı.
- ❖ Qalibiyyətli müharibələr yolu ilə yaranan Qərbi Hun imperatorluğu hərbi-feodal dövləti idi.
- ❖ Bir neçə qohum tayfanın birliyinə "**el**" deyilirdi.
- ❖ Macarıstanda qazıntılar zamanı tapılan əşyalar göstərir ki, hunlar qızıl və gümüş əşyalar düzəltməkdə avropalılardan çox irəli getmişdilər.

GÖYTÜRK DÖVLƏTİ

BİRİNCİ GÖYTÜRK İMPERATORLUĞU

(552-588)

- ❖ Böyük Hun imperatorluğu dağıldıqdan sonra Mərkəzi Asiyada yaşayan hunların bir hissəsi **jujanların** hakimiyyəti altına düşdü.
- ❖ **Bumın xaqan** 552-ci ildə jujanları məğlub edərək yeni bir türk dövlətinin - Göytürk dövlətinin əsasını qoydu.
- ❖ Dövlətə "**Göytürk**" adının verilməsi ilə hunlar ilk dəfə özlərini rəsmən "türk" adlandırıdılar.
- ❖ Birinci Göytürk dövləti **Muğan və İstəminin** xaqanlığı dövründə daha da gücləndi.
- ❖ **Muğan xanın** başlıca siyasəti atasının yaratmış olduğu dövləti möhkəmləndirməyə və onun ərazisini genişləndirməyə yönəlmişdi.
- ✓ O, jujanları darmadağın etdi.
- ✓ Çin türklərdən asılı vəziyyətə salındı.
- ❖ İstəmi xaqanın başçılığı ilə Qərbə hərəkət edən türklər 555-ci ildə Aral gölünə çatdılar.
- ❖ İrana göndərilən türk elçilərinin **eftalilər (ağ hunlar)** tərəfindən öldürülməsi türklərin onların üzərinə hücum etməsinə səbəb oldu.
- ❖ Eftaliləri məğlub edən **İstəmi xaqan** Sasanilərdən onlara ödədikləri vergini göytürklərə verməyi tələb etdi.

- ❖ Xosrov Ənuşirəvanın bu tələblə razılaşmaması müharibə üçün bəhanə oldu.
- ❖ 571-ci ildə **Göytürklərlə Sasanilər arasında sülh** müqaviləsi bağlandı. Sülhə görə Soqiana Türk dövlətinə birləşdirildi.
- ❖ İstəmi xaqan 576-cı ildə Bizans torpaqlarına hücum etdi.
- ❖ Türklər Bosforu tutsalar da, Krımı ələ keçirə bilmədilər.
- ❖ Göytürklər Şimali Qafqazın düzənliklərində və Dağıstanın dağətəyi hissəsində möhkəmləndilər.
- ❖ Beləliklə, Göytürk dövləti olduqca böyük əraziləri ələ keçirib, qüdrətli imperatorluğa çevrildi.
- ❖ 576-cı ildə İstəmi xaqanın ölümündən sonra Göytürk xaqanlarının **Çinlə yaxınlaşmaları, buddizmi himayə etmələri** xalqın narazılığına səbəb oldu.
- ❖ Daxili ziddiyyətlər və hakimiyyət uğrunda çekişmələr nəticəsində **588-ci ildə Birinci Göytürk imperatorluğu parçalandı**.
 1. Mərkəzi Monqolustan olmaqla Şərqi Göytürk və
 2. mərkəzi Yeddisu olmaqla Qərbi Göytürk dövləti yarandı.

İKİNCİ GÖYTÜRK İMPERATORLUĞU

(682-744)

- ❖ VII əsrin əvvəllərində Şərqi Göytürk xaqanlığının iqtisadi və hərbi qüdrəti zəiflədi. Dövlət tez-tez Çinin aramsız hücumlarına məruz qalırdı.
- ❖ 634-cü ildə xəyanət nəticəsində Şərqi Göytürk hökmdarı **Qara Xaqan** Çinə əsir aparıldı. Bununla da Şərqi Göytürk dövləti süqut etdi.
- ❖ 658-659-cu illərdə Qərbi Göytürk dövləti də Çin tərəfindən məhv edildi.
- ❖ Çinin əsarəti altında olan türklər **Kür Şadın** başçılığı ilə üsyan qaldırdılar. Üsyançılar qeyri-bərabər döyüşdə qəhrəmanlıqla həlak oldular. Lakin Çin əsarəti uzun sürmədi.
- ❖ 682-ci ildə **İltəris xaqanın** başçılığı ilə türklər qüdrətli bir hərəkət nəticəsində Çin əsarətindən xilas oldular.
- ❖ İltəris xaqan İkinci Göytürk imperatorluğunun əsasını qoydu.
- ❖ O, tanınmış alim **Tonyukuku baş vəzir** təyin etdi.
- ❖ İltəris xaqanı əvəz edən qardaşı **Qapağan xaqanın** başlıca siyasəti:
 - 1) ordunu möhkəmlətmək,
 - 2) ölkənin iqtisadiyyatını canlandırmaq
 - 3) türkləri birləşdirmək idi.

- ❖ Bu yolda başlıca maneə olan Çin məğlub edildi və göytürklərdən asılı vəziyyətə düşdü.
- ❖ Türklər Sakit okean sahillərinə çıxdılar.
- ❖ Qapağan xaqan qardaşı oğlanları **Bilgə xaqan və Kültigin** ona kömək edirdilər.
- ✓ 709-cu ildə Bilgə xaqan qırğız və türkeşləri,
- ✓ 711-715-ci illərdə isə qarluq qəbilələrini tabe etdi.
- ❖ Bilgə xaqan 734-cü ildə düşmənləri tərəfindən zəhərləndirilərək öldürüldü.
- ❖ 744-cü ildə İkinci Göytürk dövləti dağıldı.
- ✓ Göytürklərdə xaqanın gələcək **varisi yabqu** titulu daşıyırdı.
- ✓ Türk yabquları xərac toplayır, ticarətdən gömrük haqqı alırdılar.
- ✓ Şahzadələr **tigin titulu** daşıyırdı.
- ✓ Xaqan ailəsi Göy adlanırdı.
- ✓ **Budun (xalq) və qara budun (qara xalq)** təbəqələri var idi.
- ✓ Əsilzadələrin təsərrüfatlarında qul əməyindən istifadə edilirdi.
- ✓ Şəhərləri, adətən, "**balıq**" adlandırırdılar.
- ✓ Ali məşvərətçi orqan **qurultay** idi.

XƏZƏR XAQANLIĞI

634-965

- ❖ Xəzərlər **sabir türklərinin** davamçıları idilər. 634-cü ildə Şərqi Göytürk dövləti dağıldıqdan sonra **Xəzər xaqanlığı** yarandı.
- ❖ O, İdil çayının aşağı hissəsini, Şimali Qafqazı, Azov dənizi sahillərini və Krım yarımadasının bir hissəsini əhatə edirdi.
- ❖ Bəzi vaxtlarda Manqışlaqdan Aral gölüne qədər olan torpaqlar da xaqanlığa daxil idi.
- ✓ Paytaxtı əvvəl **Səməndər**, sonra **İdil şəhəri** olmuşdur.
- ✓ Xaqanın baş məsləhətçisi "**məlik**" və ya "**xaqanbəyi**" adlanırdı.
- ✓ Əhali əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olurdu.
- ✓ Ərəblərdən şimala, Bizansdan şərqə doğru uzanan ticarət yolları xəzərlərin ölkəsindən keçirdi.
- ✓ Geniş ticarət əlaqələri ölkənin iqtisadi və mədəni həyatına böyük təsir göstərirdi. Tacirlər gətirdikləri malların dəyərinin 1/10 hissəsini gömrük haqqı kimi xaqana verirdilər.
- ✓ Xəzər xaqanlığı Bizansla sıx əlaqələr saxlayırdı.
- ✓ Desna və Dnepr çayları arasında yaşayan slavyan qəbilələri xəzərlərin hakimiyyəti altında idi.
- ❖ Slavyanlara böyük təsiri olmuş xəzərlər Kiyev dövlətinin yaranmasında böyük rol oynamışdılar.

- ❖ VII əsrin ortalarında ərəblərin İrana və Azərbaycana olan hücumları xəzərlərin Cənub ölkələrinə marağını artırdı.
- ❖ 730-cu ildə Xəzər qoşunu Ərdəbili tutdu, buradakı ərəb ordusunu məhv edərək Diyarbəkir və Mosula qədər irəlilədi.
- ❖ Ərəblər **Xilat şəhəri yaxınlığında** xəzərlərin yürüşün qarşısını alıb əks-hücum keçdilər və xəzərlərin Səməndər şəhərinə qədər gəlib çıxdılar.
- ❖ Xəzər xaqanı ərəblərlə sülh bağlamağa məcbur olub **islam dinini qəbul etdi.**
- ❖ Yüz ilə yaxın davam edən **Xəzər-Ərəb müharibələri** başa çatdı.
- ❖ Bu müharibə Xəzər xaqanlığının qüdrətinə zərbə vuraraq onu zəiflətdi.
- ❖ Xəzərlər ərəblərə məğlub olduqdan sonra əhalinin bir hissəsi islam dinini qəbul etdi.
- ❖ Xəzər **xaqanı Obadi** 790-cu ildə **iudaizmi dövlətin rəsmi dini elan** etdi. Lakin əhalinin çox hissəsi müsəlman olduğundan xalqla ilə hakim təbəqə arasında uçurum yarandı.
- ❖ Bu, Xəzər xaqanlığının faciəsi və dağılmasının başlanğıcı oldu.
- ❖ Daxili çəkişmələr nəticəsində xaqanlığın zəifləməsindən istifadə edən **Kiyev knyazı Svyatoslav** Səməndər və Sarkel şəhərlərini tutdu.
- ❖ 965-ci ildə Xəzər xaqanlığı süqut etdi.

UYĞUR DÖVLƏTİ 744-842

- ❖ Uyğur sözü "**müttəfiq**" deməkdir. Uyğurlar haqqında ilk məlumatı II əsrdə antik yunan alimi **Ptolomey** vermişdir. Hunların **Talas qoluna** məxsus olan uyğur türkləri Mərkəzi Asiyada - Şərqi Türküstanın mərkəzində yaşayırdılar.
- ❖ **Qutluq Bilgə Gül** 744-cü ildə Uyğur dövlətinin əsasını qoymuşdur.
- ❖ Dövlətin ərazisi şərqdə Altaydan Mancuriyaya, cənubda Qobi səhrasına qədər uzanırdı. Onun paytaxtı Ordu şəhəri idi.
- ❖ **Moyon Çur xaqan** (745- 759) hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün bir sıra tədbirlər gördü:
 1. Vətəndaş müharibəsi törədən əyanların müqavimətini qırdı, ölkə daxilindəki qiyamları yatırdı.
 2. Qırğızları, səkkiz öguzları, doqquz tatar kəiüqləri, türkeşləri və digər türk tayfalarını öz ətrafında birləşdirdi.
- ❖ Qiyamçılar tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılan Çin imperatoru kömək üçün Moyon Çur xaqana müraciət etdi. Çinə sahiblənmək arzusuda olan Moyon Çur xaqan Çin imperatorunun hakimiyyətini bərpa etdi.
- ❖ Əldə olunmuş razılığa görə Çin imperatoru uyğurlara **20 min top ipək** verdi.
- ❖ Moyon Çur xaqan **Çin imperatorunun qızı ilə evləndikdən sonra** Çinlə olan əlaqələr daha da möhkəmləndi.
- ❖ Lakin çox keçmədən Çinlə uyğurlar arasında münasibət dəyişdi.

- ❖ 755-ci ildə baş verən döyüşdə məğlubiyyətə uğradılan çinlilər uyğurlardan asılılığı qəbul etməyə məcbur oldular.
- ❖ **Bögü xaqanın** dövründə (759-779) 762-ci ildə Çin üzərinə basqın edən tibetlilərin məğlubiyyətə uğradılması nəticəsində uyğurların Çin üzərində nüfuzu daha da artdı. Çinin bütün ticarəti uyğurların əlinə keçdi.
- ❖ IX əsrin ortalarından zəifləməyə başlayan Uyğur dövlətini 842-ci ildə baş vermiş **qırğız üsyanları** süquta uğratdı. Dövlət süquta uğradıqdan sonra uyğurlar **karluqlular ölkəsinə, Asiyanın içərilərinə, Çinə mühacirət etdilər.**
- ✓ Uyğurların təsərrüfat həyatında maldarlıq və əkinçilik mühüm yer tuturdu.
- ✓ Onlar toxuculuq, xalçaçılıq, metalışləmə (əmək alətləri, silahlar, məişət və bəzək əşyalarının düzəldilməsi) və başqa sənət növləri ilə məşğul olurdular.
- ✓ Uyğur sənətkarlarının əlindən çıxmış mis qab-qacaqlar, xalça və palazlar dünyanın bir çox ölkələrində satılırdı.
- ✓ Uyğurlar Böyük İpək Yolu üzərində yaşadıqlarından digər ölkələrlə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdılar.
- ✓ Uyğur türkləri avropalılardan xeyli əvvəl **kağız istehsalı və kitab çap** etməyi bacarırdılar.
- ✓ Ərəblər kağız düzəltməyi və ondan istifadə etməyi uyğurlardan öyrənmişdilər.

OĞUZ DÖVLƏTİ

- ❖ "Oğuz" sözü **boylar (qəbilələr)** deməkdir.
- ❖ "Oğuz" adına ilk dəfə **Orxon-Yenisey abidələrində** rast gəlinmişdir. Bu ad ərəbdilli mənbələrdə "**quz**", slavyan mənbələrində "**türk**" şəklində işlənmişdir.
- ❖ **24 boydan ibarət olan** oğuzlar IX - X əsrin birinci yarısında Xəzərin şərq sahillərindən Ceyhun (Amudərya) çayına qədər olan ərazidə yaşayırdılar.
- ✓ Oğuzlar əkinçilik və maldarlıqla məşğul olur,
- ✓ bir sıra qonşu dövlətlərlə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdılar.
- ❖ X əsrin ortalarında Ceyhun çayı və Xəzər dənizi arasında yerləşən türk boyları birləşib Oğuz dövlətini yaratdılar.
- ✓ Mərkəzi Yenikənd şəhəri olan bu dövlətin başında **yabqu adlanan** hökmdar dururdu.
- ✓ Yabqudan sonra ölkədə ən böyük səlahiyyət **subaşıya** məxsus idi. O, orduya başçılıq edirdi.
- ✓ Yabqunun naibi və ya vəkili **gülərgin** adlanır,
- ✓ əsilzadə təbəqəsinə **yınal titulu** verilirdi.
- ✓ Şəhərlərdən vergi yığan məmurlara **təhsildar** deyilirdi.
- ✓ Hökmdarın yanında **məsləhət şurası - divan** fəaliyyət göstərirdi.

- ❖ Oğuzlar **peçeneqlərə qarşı mübarizədə** xəzərlərlə ittifaqa girmişdilər. Lakin bu ittifaq uzunömürlü olmadı.
- ❖ 1000-ci ildə daxili çəkişmələr və qıpçaqların hücumları Oğuz dövlətinin dağılmasına səbəb oldu.
- ❖ XIV əsr tarixçisi **Fəzlullah Rəşidəddinin "Cami ət-təvarix"** əsərində verilən məlumata görə, Oğuz dövlətinin sonuncu yabqusu **Əli xan** olmuşdur.
- ❖ 950-ci ildən oğuzlar arasında yayılmağa başlayan islam XI əsrin sonu – XII əsrin əvvəllərində hakim dinə çevrildi.
- ❖ İslamı qəbul edən oğuzlar X əsrdən başlayaraq türkmən adlanmağa başladılar.
- ❖ Oğuzlar bu gün:
 - ✓ Azərbaycan,
 - ✓ Türkmənistan,
 - ✓ İran,
 - ✓ İraq,
 - ✓ Suriya,
 - ✓ Türkiyə,
 - ✓ Kipr və
 - ✓ Balkanlarda yaşayan türklərin əcdadlarıdır.

QARAXANLI DÖVLƏTİ

(927-1212)

- ❖ Şərqi Türküstan, Yeddisu torpaqlarında və Tyan-Şan dağlarının şimal ətəklərində yaşayan türksoylu **qarluqlar** (türk sözü olan «qarlıq», «qar yığını» mənasında işlədilir). bir müddət göytürklərin, sonra isə uyğurların hakimiyyəti altında olmuşdur.
- ❖ Qarluqların başçısı, özünü «**Qara xan**» yəni, «**Böyük xan**» adlandıran **Qutluq Bilgə Qədir xan** bu bölgədə yaşayan digər türk boylarını da birləşdirərək 927-ci ildə yeni bir türk dövlətinin əsasını qoydu.
- ❖ Dövlətin Qaraxanlı adlanması onun qurucusunun daşdığı «Qara xan» titulu ilə bağlıdır. Dövlət qurulandan bir müddət sonra Qaraxanlılar Yeddisu və Qaşqarın qədim şəhərlərini və əsas əkinçilik bölgələrini öz ərazilərinə daxil etdilər.
- ❖ Qaraxanlılar islam mənbələrində **Əfrasiyab sülaləsi** kimi də verilmişdir.
- ❖ Qaraxanlı hökmdarı **Satuk Qara xan** İslam dinini dövlətin rəsmi dini elan edərək «**Əbdülkərim**» adını götürmüşdür.
- ❖ O, tarixdə «Əbdülkərim Satuk (Buğra) xan» kimi tanınır.
- ❖ Qaraxanlılar **islam dinini qəbul etmiş ilk türk sülalələrindən biridir.**
- ❖ İslamın qəbul edilməsi ilə türk dünyasının böyük bir hissəsi İslam aləmi ilə qovuşdu.

- ❖ Qaraxanlıların əsas **hücum hədəfi** Mərkəzi Asiyada yerləşən **Samanilər dövləti** oldu.
- ❖ X əsrin sonlarında bu dövlət tənəzzül mərhələsində idi; feodal özbaşınalığı və vergi sisteminin ağırlığından xalqın narazılığı güclənmişdi.
- ❖ Samani dövlətinin türk qvardiyasının sərkərdələri və müsəlman ruhanilər Qaraxanlı sarayı ilə ittifaqa girmişdilər.
- ❖ Bundan istifadə edən Qaraxanlı hökmdarı **Əli Təkin** 999-cu ildə Buxara şəhərini tutaraq Samanilər dövlətinə son qoydu. Samanilərin ərazisi **Qaraxanlı və Qəznəvi dövlətləri arasında bölüşdürüldü**.
- ❖ Beləliklə, dövlətin sərhədləri Balxaş gölündən Hindiquş və Qaraqorum dağlarının ətəklərindək olan çox geniş ərazini əhatə edirdi.
- ❖ Dövlətin paytaxtı müxtəlif vaxtlarda **Qaşqar, Balasaqun və Uzgen** şəhərləri oymuşdur.
- ❖ XI esrdə Fərqanə və Mavəraənnəhr kimi çox geniş ərazilər də dövlətin tərkibinə daxil edilmişdi.
- ✓ İnzibati baxımdan ölkə vilayətlərə bölünürdü. Vilayətləri Qaraxanlı nəslindən olan və **ilekxan** adlandırılan xanlar idarə edirdilər.
- ✓ Dövlətin başında xanlar xanı titulunu daşıyan hökmdar dururdu.

❖ X-XI əsrlərdə Qaraxanlılar dövlətində feodal münasibətləri hökm sürürdü və əsas torpaq sahibliyi formaları bunlar idi:

- ✓ Dövlətə məxsus olan **sultani** torpaqlar;
- ✓ Sülaləyə məxsus olan **xass** torpaqlar;
- ✓ Vilayət əsilzadələri olan **dehqanlara məxsus irsi mülk** torpaqları.
- ✓ Mülk sahibləri dövlətə xidmət etməyə bilərdilər, ancaq bunun əvəzində dövlətə məhsul vergisi şəklində xərac ödəyirdilər;
- ✓ Hərbi və mülki xidmətə görə bağışlanan **iqta** torpaqları. İqta dövlətin mülkiyyəti sayılır və irsən keçə bilməzdi.

❖ Kəndlilər bir sıra vergi ödəyir və mükəlləfiyyət daşıyırdılar.

- ✓ Əsas vergi növü məhsulla ödənilirdi.
- ✓ Bundan başqa kəndlilər suvarma arxlarının çəkilməsi və təmir edilməsi kimi ağır mükəlləfiyyətə cəlb olunurdular.

❖ **Səmərqənd, Buxara, Ürgənc** kimi şəhərləri daha çox inkişaf etmişdi.

❖ Şəhərlərində ticarət və sənətkarlıq qəsəbələri olan **rabadlar** yaranırdı. Şəhərləri dövlət tərəfindən təyin edilmiş hakimlər idarə edirdilər.

❖ Şəhərlərdə hər bir sənətkar emalatxanasında **usta, xəlifə adlanan usta köməkçisi və şagird** işləyirdi.

- ❖ Eyni peşədən olan sənətkarlar özlərini qanunsuzluqlardan və feodal özbaşınalığından qorumaq məqsədilə müxtəlif sənətkar birlikləri yaradırdılar. Bu birliklər özünüidarə hüququna malik idilər.
- ❖ Çin və Şərqi Avropa ölkələri, Kiyev, İdil və Bulqar şəhərləri ilə ticarət əlaqələri saxlanırdı.
- ❖ 1042-ci ildə **Qaraxanlı dövləti Şərq və Qərb adlanan iki hissəyə** parçalandı.
 - ✓ Çu çayı sahilləri, Talas vadisi, Ceyhunun şərq, Fərqanənin bir hissəsi və s. **Şərqi Qaraxanlı** dövlətinin tərkibinə daxil idi və onun sərhədləri Cünqariya çöllərinə, cənubda Təhləməkan çölünə qədər uzanırdı.
 - ✓ **Qərbi Qaraxanlı** dövlətinin tərkibinə isə Mavəraənnəhr, Fərqanənin bir hissəsi, Fərab, Özkənd (bu şəhər paytaxt hesab olunurdu) və s. daxil idi.
- ❖ Dövlətin paytaxtı **Özkənddən sonra Səmərqənd** oldu.
- ❖ Daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləyən hər iki dövlət XI əsrin 60-70-ci illərində səlcuq türklərinə,
- ❖ XII əsrin 40-cı illərində isə **qarakitaylara** tabe edildi.
- ❖ **Xarəzmşah Məhəmməd** 1212-ci ildə qarakitayları məğlub edib, Qaraxanlı dövlətinə son qoydu.

QƏZNƏVİ DÖVLƏTİ (962—1187)

- ❖ Qəznəvi dövlətinin əsasını 962-ci ildə **Alptəkin** qoymuşdur.
- ❖ Dövlətin paytaxtı **Qəznə şəhəri** idi.
- ❖ Hindistana bir neçə yürüş etmiş **Sabuqtəkinin** dövründə (977-997) dövlətin müstəqilliyi möhkəmləndi və ərazisi genişləndi.
- ❖ Onun oğlu sultan **Mahmud Qəznəvinin** dövründə (998-1030) Samanilər dövləti süquta uğradıldı və torpaqları Qəznəvilərlə Qaraxanlılar arasında bölüşdürüldü.
- ❖ Sultan Mahmud Qəznəvinin xarici siyasətində əsas yeri Hindistanın işğalı tuturdu. Onun 1002-1026-cı illərdə etdiyi 17 yürüş nəticəsində bu ölkənin şimal və şimal-qərb torpaqları Qəznəvi dövlətinə birləşdirildi.
- ❖ O, Rey, Həmədan, və İsfahan kimi İran torpaqlarını da tutdu. Sultan Mahmudun dövründə dövlətin sərhədi Hindistandan Xarəzmə və Xəzər sahillərinə qədər uzanırdı.
- ❖ Qəznəvi dövlətində hökmdar **qeyri-məhdud hakimiyyətə** malik olan **sultan** idi. Onun dövləti idarəetmə siyasətinin əsasını mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi təşkil edirdi. Sultan dövlət idarəçiliyində mülki əsilzadələrə və ordunun əsasını təşkil edən qulamlara arxalanırdı. Orduda **könüllü döyüşçülərdən - qazilərdən** də istifadə olunurdu. Sultan Mahmud dövlətin paytaxtı Qəznə şəhərinin tərəqqisinə xüsusi fikir verir, sənətkarlığın, ticarətin inkişafına səy göstərirdi.

- ❖ Mahmud Qəznəvinin dövründə dövlətin tərəqqisi zahiri idi.
- ❖ Əslində, uzunsürən müharibələr:
 - 1) suvarma sistemlərinin dağılmasına,
 - 2) torpaqların məhsuldarlığını itirməsinə,
 - 3) xalqın var-yoxdan çıxmasına gətirib çıxarmışdı.
 - 4) Ordunun ildən-ilə artan xərclərinin ödənilməsində çətinliklər,
 - 5) ağır vergi siyasəti yeridilməsinə səbəb olmuşdu.
- ❖ **Sultan Məsudun** dövründə (1030-1041) Qəznəvi dövləti zəiflədi və Xarəzm onun tərkibindən çıxdı.
- ❖ Vergilərin kəskin şəkildə artırılması, onların yığılmasında yol verilən özbaşınalılar, daxili ziddiyyətlər, dövlət aparatının iflası, ölkənin hərbi qüdrətinin zəifləməsi dövlətin süqutunda əsas amillər oldu.
- ❖ 1040-cı ildə **Dəndənəkan döyüşündə** səlcuqlar tərəfindən məğlub edilən Qəznəvilərin əlində yalnız Əfqanıstanın bir hissəsi və Pəncab qaldı.
- ❖ 1187-ci ildə Qəznəvi hökmdarı **Xosrov Məliki** əsir alan **gurlular** bu dövlətin varlığına son qoydular.

CƏNUB-ŞƏRQİ AVROPADA (DUNAY) BULQAR TÜRK DÖVLƏTİ

- ❖ Qərbi Hun imperatorluğunun dağılmasından sonra Bulqar türkləri 630-cu ildə Şimali Qafqazda Böyük Bulqar xaqanlığı adlı dövlət yaratdılar. Xaqanlığın banisi **Başçı Qurd (Qubrad)** idi.
- ❖ Onun vəfatından sonra xəzərlərin hücumlarına tab gətirməyən xaqanlıq 665-ci ildə parçalandı. Bulqarların bir hissəsi İdil çayı boyunda məskunlaşdı, digər hissəsi isə **Asparux xanın** başçılığı altında Dunay çayı ətrafı ərazilərə köç etdi.
- ❖ 679-cu ildə Bizans qoşunları üzərində qələbə qazanan Dunay bulqarları Cənub-Şərqi Avropada müstəqil **Bulqar türk dövlətini** yaratdılar.
- ❖ 681-ci ildə bağlanan sülhə görə Bizans onun müstəqilliyini tanıdı və xərac verməli oldu.
- ❖ Bu dövlətin paytaxtı əvvəl **Pliska, sonralar Preslav şəhərləri** olmuşdur.
- ❖ Bizansa məxsus VIII əsr "**Əkinçilik**" qanunu və IX əsrdə Bulqar türk dövlətində tərtib olunmuş "**Krum xanın qanunları**"ndan aydın olur ki, burada feodalizm cəmiyyəti meydana gələrək inkişaf etmişdir.
- ❖ Bu dövlətin əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik olmuşdur. İqtisadi həyatda maldarlıq da mühüm rol oynayırdı.
- ❖ Xanın və əyanların cins at ilxıları var idi.

- ❖ Bütün hakimiyyət xana məxsus idi. Onun yanında əyanlardan ibarət şura fəaliyyət göstərirdi.
- ❖ Avropanı Şərqlə birləşdirən ticarət yollarının Bulqar türk dövlətinin ərazisindən keçməsi daxili və xarici ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Ticarətdə Bizans sikkələrindən istifadə olunurdu.
- ❖ Müstəqil türk dövlətinin yaranması ilə razılaşmaq istəməyən Bizans imperiyası onun varlığına son qoymaq istəyirdi.
- ❖ Bulqar xanları isə Bizansa qarşı müvəffəqiyyətlə mübarizə aparır, hətta bəzən onu bac verməyə də məcbur edirdilər.
- ❖ Bulqar xanı **Krum** (803-814) Macarıstan və Transilvaniyanı tutmuş, 811-ci ildə Vrib keçidindəki döyüşdə Bizans imperatoru **I Nikiforu** məğlub edərək Sofiya və Belqradı ələ keçirmişdi.
- ❖ O, Konstantinopolu mühasirəyə alsada, 814-cü ildə qəflətən öldü.
- ❖ Onu **Omurtaq xan**, Omurtaq xanı isə **Boqoris xan** əvəz etdi.
- ❖ Omurtaq xanın dövründə bulqarların slavyanlaşması prosesi başladı. Bunu Omurtaq xanın şərəfinə qoyulmuş abidədə türk sözlərinin azlığı göstərir.
- ❖ Bizans imperatorları və Şərqi Frank kralı Lüdovik bu dövləti zəiflətmək üçün **xristianlıqdan istifadə etdilər**.
- ❖ Onların təsiri altına düşən **Boqoris xan** 864-cü ildə **xristianlığı rəsmi din kimi qəbui etdi**. Bununla da bulqarların slavyanlaşması başa çatdı.

HİNDİSTAN.

- ❖ Hindistanda feodalizmin ilkin əlamətləri IV-V əsrlərdə meydana gəlmişdi.
- ❖ V əsrdə **Qupta imperiyasının** dağılması quldarlıqdan feodalizmə keçidi sürətləndirdi. Bu dövrdə **kasta quruluşu** daha ciddi şəkil aldı.
- ❖ Kastalara ağsaqqallar şurası başçılıq edirdi. **Brahmanlar (kahinlər) və racputlar (döyüşçülər)** kastaların ali dərəcəsinə təşkil edirdilər.
- ❖ Qupta imperiyası parçalandıqdan sonra Hindistanda 70-ə qədər knyazlıq yarandı.
- ❖ **Racələr-hind knyazları** hərbi xidmət əvəzinə qohumlarına və yaxın adamlarına torpaq sahələri verirdilər. Verilən torpaqlar irsən keçirdi. Bu dövrdə hind kəndlilərinin ödədiyi əsas vergi **töycü** idi. Adətən, onlar becərdikləri məhsulun yarısından çoxunu racəyə verirdilər.
- ❖ V əsrin əvvəlində Mərkəzi Asiyada yaşayan Ağ hunların (eftalitlər) Hindistana yürüşləri başladı.
- ❖ Onlar 500-cü ildə Hind çayı vadisini, Racəstanı və Mərkəzi Hindistanı tutdular.
- ❖ Ağ hunların hücumlarına davam gətirməyən Qupta imperiyası süqut etdi. Onun yerində **Xarşa dövləti (606-648)** yarandı.
- ❖ Hərb gücünə qurulmuş bu dövlət 648-ci ildə parçalandı.

- ❖ Erkən orta əsrlərdə Hindistanda müxtəlif dini inanc və təriqətlərə, mürəkkəb çoxtanrılıq təliminə əsaslanan hindus dini sistemi formalaşdı.
- ❖ Hindus dininə görə **Brahma, Vişna və Şiva** üç böyük tanrı idi. Bu dövrdə sənətkarlıq, xüsusən ticarət yüksək inkişaf etmişdi. ölkəyə Çindən, Afrikadan, Ərəbistandan tacirlər gəlir, hind tacirləri isə Çin və Yaponiya bazarlarına çıxırdılar.
- ❖ VIII əsrin əvvəllərində Hindistana hücum edən ərəblər **Mənsurə və Multan ərazilərində iki əmirlik** yaratdılar. Hindistanda islam dininin yayılması mədəniyyətin inkişafına təkan verdi.
- ❖ Pərakəndəlik dövründə ara müharibələri ilə əlaqədar xüsusi hərbi təşkilat olan **racəlut kastası** (racəlut - racə uşaqları) yarandı.
- ❖ XI əsrin əvvəllərində Qəznəvi hökmdarı **Sultan Mahmud 17 dəfə yürüş** edib, Pəncab və Sind vilayətlərini öz dövlətinin tərkibinə qatdı.
- ❖ Bu yürüş nəticəsində Hindistanın şimalında türk-müsəlman əhalisinin məskunlaşması və bu yerlərdə islam dininin yayılması gücləndi.

ƏRƏB XİLAFƏTİ 632-1258

Ərəblərin vətəni türk və farsların "**Ərəbistan**" adlandırdığı yarımadaadır.

- ❖ Köçəri ərəbləri "**bədəvi**" (**səhra adamı**) adlandırırdılar.
- ❖ VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəlində ərəblər ibtidai icmadan feodalizmə keçid dövründə yaşayırdılar.
- ❖ Ən böyük ticarət mərkəzi **Məkkə** idi.
- ❖ Ərəblər bütpərəst idilər.
- ❖ **Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s)** 610-cu ildən yeni dini-islamı təbliğ etməyə başladı.
- ❖ Peyğəmbər 622-ci ildə **Məkkədən Mədinəyə hicrət** etdi.
- ❖ 630-cu ildə o, Məkkəyə qayıdaraq **Ərəb dövlətini** təsis etdi. Beləliklə, ərəblərin əksəriyyəti islam dinini qəbul etdi.
- ❖ İslam dininin təməl kitabı "**Quran**" **114 surədən** ibarətdir.
- ❖ Əsl müsəlman **beş vacib şərtə** əməl etməlidir:
 - 1) kəlməyi şəhadəti bilməli;
 - 2) namaz qılmalı;
 - 3) oruc tutmalı;
 - 4) zəkat verməli;
 - 5) imkanı olarsa, Məkkədəki Kəbəni ziyarət etməlidir.

❖ Məhəmməd Peyğəmbərdən sonra dövləti xəlifələr (davamçı, müavin) idarə etməyə başladılar. Ərəb dövlətinin tarixi **üç dövrə** bölünür:

1. **630-661-ci illər – Raşidi xəlifələri dövrü.** Məhəmməd Peyğəmbər və ondan sonra gələn dörd xəlifə dövrü (Əbu Bəkr r.a., Ömər r.a., Osman r.a., Əli r.a.). Xilafətin paytaxtı Mədinə və Məkkə idi.

2. **661-750-ci illər ƏMƏVİLƏR.** Müaviyənin xəlifəliyi ilə başlayan Əməvilər dövrü. Bu dövrdə xilafətin paytaxt Dəməşq (Şam) şəhəri idi.

3. **750-1258-ci illər- ABBASİLƏR.** Abbasilər dövrü - paytaxtı **Bağdad (762-ci il) şəhəri** idi. Abbasilər dövründə Bağdaddan 120 km uzaqlıqda Xəlifə üçün iqamətgah salındı. Bu, **Samirə şəhəri** idi.

❖ Ərəblər Bizans və İran torpaqlarına sel kimi axışdı. Onların yürüşlərinin uğurlu olmasının səbəbləri var idi:

- 1) qoşunun, xüsusilə süvarilərin çox olması;
- 2) Bizansla İran arasındakı müharibənin hər ikisini zəiflətməsi;
- 3) Bizans - İran müharibələrindən əziyyət çəkən əhəlinin ərəblərə xilaskar kimi baxması.

❖ VIII əsrin əvvəllərində Şimali Afrikanı tutan ərəblər 711-ci ildə **Tariqin başçılığı ilə Cəbəllütariq boğazını** keçib İspaniyanı tutdular.

❖ 732-ci ildə **Puatye döyüşündə** franklar tərəfindən məğlub edilən ərəblər geri çəkildilər. İslam orduları Qafqazı, Mərkəzi Asiyanı tutdular. Şərqdə Çinə və Hind çayı vadisinə gedib çıxdılar.

❖ VII əsrin sonu - VIII əsrin birinci yarısında Ərəb dövlətinin sərhədləri Atlantik okeanından Hindistan və Çinə qədər uzanırdı.

❖ Dövlətin başında xəlifə dururdu. Xəlifə müharibə vaxtı ali baş komandan idi.

❖ Ayrı-ayrı sahələri idarə etmək üçün **divanlar** yaradılmışdı. **Hərbi işlər divanı** ordunun təchizat məsələlərinə, **daxili işlər divanı** isə vergi toplayan idarələrin fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Xilafətin idarə olunmasında **poçt xidməti divanı** mühüm rol oynayırdı. Onlar hətta poçt göyərçinlərindən də istifadə edirdilər. Xilafətdə bütün dövlət işləri ərəb dilində aparılırdı. Xilafət ərazisində **qızıl dinar və gümüş dirhəmdən** istifadə olunurdu.

❖ İşğal olunan bütün torpaqlar dövlətin mülkiyyətində idi. Ərəblər tabe etdikləri ölkələrdə möhkəmlənmək üçün **köçürmə siyasətindən** geniş istifadə edirdilər. Bunun **iki məqsədi** var idi:

1. etnik dayaq yaradaraq möhkəmlənmək;
2. təqaüd alanları köçürməklə xəzinəni təqaüd xərcindən azad etmək.

- ❖ Xilafətə daxil olan ölkələrdə üsyanlar baş verirdi. Mərkəzi Asiyada **Müqənnanın** başçılığı ilə baş verən üsyan 783-785 illərdə yatırıldı. Müqənnanın təliminin əsasında Məzdək təlimi dururdu.
- ❖ **Xəlifə Mötəsim** dövründə (833-842) orduda türklərin mövqeyi güclənmiş, türklərdən ibarət xüsusi ordu yaradılmışdı.
- ❖ Mötəsim Bizans imperiyasına və xilafətdəki üsyanlara qarşı mübarizədə türklərdən istifadə edirdi.
- ❖ Dövlət idarələrində türklərə yüksək vəzifələr tapşırılırdı. Çünki onlar bu işdə daha qabiliyyətli idilər.
- ❖ Misiri idarə edən **Tulun sülaləsi türk mənşəli** idi. Misir canişini Əhməd ibn Tulunun dövründə yaradılan güclü donanma Aralıq dənizində ağalığa sahib idi. O, tikinti işlərinə və əhəlinin firavan yaşamasına diqqət yetirirdi. Misir tarixçiləri onun hakimiyyət illərini (868-884) **«qızıl dövr»** adlandırırdılar.
- ❖ VIII əsrin ortalarında İspaniya xilafətdən ayrıldı və burada müstəqil **ərəb dövləti - Kordova əmirliyi** yarandı.
- ❖ IX əsrdə isə Misir, Mərkəzi Asiya, İran və Əfqanıstan xilafətdən ayrıldı.
- ❖ XI əsrin ortalarında xilafətin mülklərini Səlcuqlar tutdular.

QƏRBİ AVROPA XALQLARI

❖ Eramızın əvvəllərində alman tayfaları qərbdə Reyn çayı, şərqdə Visla çayı, cənubda Alp dağları və Dunay çayı, şimalda isə Baltik və Şimal dənizləri arasındakı ərazidə nəsil icması halında yaşayırdılar.

❖ Romalılardan **ikitarlalı əkin qaydasının** öyrənilməsi əmək məhsuldarlığını artırmışdı.

❖ Bu dövrdə tayfanı müharibə, sülh, başçı seçmək kimi mühüm məsələləri həll etmək səlahiyyəti olan **xalq yığıncağı** idarə edirdi. Tədricən tayfanın birinci adamı olan əyanlar yarandı.

❖ Tayfa başçıları **drujinalar** adlanan hərbi dəstələr yaratdılar.

❖ Almanlar arasında bərabərsizliyin yaranmasının əsas səbəbləri bunlar idi:

1. V-VI əsrlərdə nəsil icmasından tədricən qonşu icmasına keçid.
2. Roma imperiyasına basqınlar zamanı ələ keçirilən qənimətlərin tayfa başçılarına çatması.

❖ V əsrin sonlarında alman tayfalarından olan **qərb qotları (vestqotlar)** İspaniyada, **şərq qotları (ostqotlar)** İtaliyada, franklar Qalliyada, vandallar Şimali Afrikada, anqlar və sakslar isə Britaniyada yaşayırdılar.

- ❖ Almanların istilaları nəticəsində Qərbi Avropada quldarlıq quruluşu dağıldı, feodalizmə keçid üçün şərait yarandı. Cəmiyyətdə xırda torpaq sahibi olan icma üzvlərinin rolu artdı.
- ❖ Frank tayfa başçılarından biri olan **Xlodviq** Qallianı tutmaq üçün başqa tayfa başçıları ilə ittifaqa girdi.
- ❖ O, 486-cı ildə **Suasson şəhəri yaxınlığındakı** döyüşdə Qallianı idarə edən Roma canişinini məğlub edib, oranı ələ keçirdi. Qalliyadakı Roma quldarları da Xlodviqin hakimiyyətini tanıyaraq öz torpaqlarını saxladılar. Roma imperatoruna məxsus torpaqlar Xlodviqin ixtiyarına keçdi. Xlodviq drujina üzvlərinə və yaxın adamlarına torpaq paylamaqla hakimiyyətini möhkəmləndirdi.
- ❖ Təxminən 500-cü ildə **Frank dövləti** yarandı. Xlodviq bu dövlətin kralı oldu. Krala qarşı hər bir hərəkət xəyanət hesab olunurdu. Kral hakimiyyəti irsi idi.
- ❖ Kral vilayətləri idarə etmək üçün **qraflar** təyin edirdi. Qraf vilayətdə vergi yığır, döyüşçü dəstələrinə başçılıq edir, məhkəmə işlərinə baxırdı.
- ❖ Xlodviqin dövründə qədim adətlər və kralın yeni fərmanları əsasında **ilk qanun toplusu** yarandı.
- ❖ Xlodviq öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Qallianın yerli əhalisinin **dinini - xristianlığı qəbul** etdi.

❖ VI əsrin sonundan etibarən ailələrin pay torpaqları onların xüsusi mülkiyyətinə çevrildi. Qonşu icmasına keçid qəti olaraq başa çatdı. Kəndli öz pay torpaqlarının tam sahibi oldu.

❖ Tez-tez hərbi xidmətə çağırılan, var-yoxdan çıxan, torpağı varlı qonşu tərəfindən tutulan, qorunmaq üçün başqasının "**himayəsinə**" sığınan kəndlilər asılı vəziyyətə düşdülər.

❖ Bu zaman kəndlilər **iki qrupa** bölünürdü:

1. yalnız torpağa görə asılı olan kəndlilər;
2. həm torpağa görə, həm də şəxsən asılı olan kəndlilər. Belə kəndlilər təhkimli kəndlilər adlanırdı.

❖ Kral hərbi qulluqçulara xidmət müqabilində torpaqlar paylayırdı. Belə torpaq **feod**, onun sahibi isə **feodal** adlanırdı. Feod hərbi xidmətə görə verilən və irsən keçən torpaq mülkü idi. Feodal mülkündə əkin sahəsi iki yerə bölünürdü:

1. ağa torpaqları;
2. kəndlilərin pay torpaqları.

❖ Kəndli torpaqdan istifadə etdiyi üçün mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdi.

✓ Onun feodal təsərrüfatında gördüyü bütün işlərə biyar,

✓ öz təsərrüfatından əldə etdiyi məhsuldan feodala ödədiyi hissəyə isə töycü deyilirdi.

❖ Feodal istismarı kənd təsərrüfatının inkişafını ləngidirdi. Kəndlilərin əmək alətlərini təkmilləşdirmək üçün vaxtı və vəsaitləri yox idi.

❖ Təsərrüfat natural xarakter daşıyırdı. **Natural təsərrüfat** yaşayış üçün lazım olan hər şeyin satış üçün deyil, şəxsi tələbatı ödəmək üçün hazırlandığı qapalı təsərrüfata deyilir.

❖ Feodalların **əsas məşğuliyyətləri müharibə, ov və turnirlər** idi. Feodal atlı döyüşçünün - **cəngavərin** güc və çevikliyini müəyyən etmək üçün keçirilən hərbi yarış **turnir** adlanırdı.

❖ Hər bir feodalın öz **gerbi və devizi** olurdu. Gerb fərqlənmə nişanı idi. Deviz isə gerbin mənasını bildirən yığcam bir kəlamdan ibarət idi.

❖ Sonralar feodallar "**cəngavər şərəfi**" deyilən qaydalar işləyib-hazırladılar. Bu qaydaya görə,

- 1) cəngavər daim igidlik göstərməli,
- 2) xristian dininin düşmənlərinə qarşı mübarizə aparmalı və
- 3) zəifləri müdafiə etməli idi.

❖ Frank dövləti **Böyük Karlın** hakimiyyəti (768-814) dövründə çox güclənmişdi.

❖ Böyük Karl İtaliyanın çox hissəsini ələ keçirərək öz torpağına qatmış, Pireney dağlarının cənubunda kiçik bir vilayəti ərəblərin əlindən ala bilmişdi.

- ❖ O, Reyn və Elba (Laba) çayları arasında yaşayan sakslara qarşı otuz ildən çox mübarizə apardı. Karl sakslara zorla xristianlığa qəbul etdirir, onlara qarşı amansız tədbirlər həyata keçirirdi. Ondan torpaq alaraq öz **xalqına xəyanət edən saks əyanlarının** köməyi ilə Böyük Kari saksları özünə tabe etdi.
- ❖ 800-cü ildə Böyük Karl Romaya gəldi və burada özünü **imperator** elan etdi. İlk feodal dövləti olan **Frank imperiyasının** paytaxtı **Ahen** şəhəri idi.
- ❖ İmperiyaya daxil olan xalqlar arasında təsərrüfat əlaqələrinin olmaması, natural təsərrüfatın hökmranlığı, feodalların torpaq üzərində mülkiyyətinin möhkəmlənməsi mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə və Frank imperiyasının parçalanmasına səbəb oldu.
- ❖ 843-cü ildə Böyük Karlın üç nəvəsi **Verdendə müqavilə** bağlayaraq imperiyanı öz aralarında böldülər. Bu bölünmüş ərazilərdə tezliklə **üç böyük krallıq - Fransa, Almaniya və İtaliya dövlətləri** formalaşdı.
- ❖ Həmin dövlətlərdə Böyük Karlın məxsus olduğu sülalə - **Karolinqlər** sülaləsi hakim idi. Lakin bu krallıqların da hamısı vahid dövlət deyildi.
- ❖ Digər Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq vahid dövlət olan **Almaniya** X əsrin ortaları - XI əsrin əvvəllərində işğalçılıq siyasəti aparırdı.

- ❖ Şimali və Mərkəzi **İtaliyada** çoxlu müstəqil feodal dövlətləri mövcud idi. Onlardan ən güclüsü 756-cı ildə yaranan **Papa vilayəti** idi.
- ❖ 962-ci ildə İtaliya **Müqəddəs Roma imperiyasına** qatıldı.
- ❖ IX-X əsrlərdə İtaliyada yaranan iri şəhərlərin çoxu özünüidarə hüququ almışdı. **Genuya, Piza, Venesiya** və s. şəhərlər müstəqil respublikalara çevrildilər.
- ❖ **Fransada** IX-X əsrlərdə kral hakimiyyəti zəifləmiş və ölkə müstəqil feodal mülklərinə parçalanmışdı. Fransada ən iri feodal mülkləri **Normandiya və Bretan hersoqluqları, Flandriya** qraflığı idi.
- ❖ IX—XI əsrlər Qərbi Avropada feodal dağınıqlığı dövrüdür. Feodallar arasında gedən müharibələr ara müharibələri adlanırdı. : ,
- ❖ Qərbi Avropada feodallar arasında asılılıq qaydası və feodal nərdivanı meydana çıxdı.
- ❖ **Feodal nərdivanı** aşağıdakı qaydada təşkil olunmuşdu:
 1. Kral. 2. Hersoq və qraflar. 3. Baronlar. 4. Cəngavərlər.
- ❖ Feodal nərdivanının aşağı pilləsində duran cəngavərlərin-xırda feodalların **vassalları** yox idi. Kəndli feodal nərdivanına daxil deyildi.
- ❖ Bu dövrdə feodallar feodal nərdivanı formasında olan təşkilatdan müharibə aparmaq və kəndliləri itaətdə saxlamaq üçün istifadə edirdilər.

BİZANS İMPERİYASI

395-1453

❖ Bizansın tərkibinə Balkan yarımadası, Kiçik Asiya, Suriya, Misir, Fələstin, habelə Krım və Şimali Afrikanın bir sıra torpaqları daxil idi. Onun paytaxtı **Konstantinopol** şəhəri Avropa ilə Asiyanı birləşdirən «**Qızıl körpü**» adlanırdı.

❖ Digər məşhur şəhərtəri **İsgəndəriyyə, Antioxiya, Beyrut və Korinf** idi.

❖ Bizansda Qərbi Avropaya nisbətən:

- 1) imrerator hakimiyyəti hələ güclü idi və vahid dövlət qalmışdı;
- 2) güclü ordu və donanma saxlanırdı. Nəticədə Bizans **barbar hücumları**ndan qoruna bilirdi;
- 3) sənətkarlıq, ticarət və kənd təsərrüfatı daha yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi.

❖ **İmperator Yustinian** (527-565) Roma imperiyasını əvvəlki ərazisi daxilində bərpa etməyə, quldarlıq qaydalarını möhkəmləndirməyə səy göstərirdi.

❖ O, **Ostqot və Vandal krallıqlarını işğal etdi.**

❖ Lakin Yustinianın ölümündən az sonra onun Qərbdə işğal etdiyi ərazilər itirildi.

❖ VI əsrin ortalarından etibarən slavyanlar əvvəlcə Balkan yarımadasının şimalını, sonra isə Makedoniya və Yunanıstanı işğal etdilər.

- ❖ Slavyanların Bizans ərazisində məskunlaşması quldarlıqdan feodalizmə keçidi sürətləndirdi.
- ❖ Əhalinin çoxu azad kəndlilərə çevrildi.
- ❖ Quldar malikanələri ancaq Kiçik Asiyada qalmışdı.
- ❖ VII əsrdən etibarən **Bizansda feodalizmin meydana gəlməsi** dövrü başlandı.
- ❖ İri feodalların güclənərək imperatora tabe olmaq istəməməsi və ordunun əsasını təşkil edən kəndlilərin yoxsullaşması Bizansın zəifləməsinə səbəb oldu.
- ❖ Bizans imperiyasının xüsusiyyətləri bunlar idi:
 1. Qərbi Avropa ilə müqayisədə quldarlığın daha uzun müddət davam etməsi.
 2. Feodalizmin zəif inkişafı, azad kəndli icmasının daha davamlı olması.
 3. Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq vahid dövlət kimi qalması.

SLAVYANLAR

VI əsrdə slavyanlar Mərkəzi və Şərqi Avropada yaşayırdılar.

❖ Onlar **üç qrupa** bölünürdü:

1. **Şərq (ruslar, beloruslar, ukraynalılar).**
2. **Cənub (serblər, bolqarlar, xorvatlar).**
3. **Qərb (çexlər, polyaklar, slovaklar).**

❖ Slavyanların əsas məşğuliyyəti əkinçilik idi.

❖ Onlar öz təqvimlərində aylara kənd təsərrüfatı işlərinə uyğun ad verirdilər.

❖ Onların **IX əsrə qədər yazıları olmamışdır.**

❖ VI əsrdə hələ dövlət yox idi və icma halında yaşayırdılar.

❖ Bütün işləri **xalq yığıncağı** həll edirdi.

❖ Onlar **almanlar və ərəblər kimi ibtidai icma quruluşundan birbaşa feodalizmə keçmişdilər.**

❖ Feodalizmə keçidlə bağlı IX—X əsrlərdə slavyanların ilk dövlətləri yaranmışdı.

- ❖ 882-ci ildə **şərq slavyanlarının Kiyev dövləti** yarandı.
- ❖ X əsrin əvvəlində **Çexiya**,
- ❖ X əsrin ortalarında **Polşa dövləti** yarandı.
- ❖ Slavyanların qərb qonşuları olan **almanlar X əsrdə Şərqi hücum** edərək Baltik sahillərində və Elba çayı boyunda yaşayan slavyanları asılı vəziyyətə saldılar.
- ❖ Dağınıq tayfalardan ibarət olan və dövləti olmayan slavyanlar müqavimət göstərə bilmədilər.
- ❖ Lakin 983-cü ildə onlar **üsyən edərək əsarətdən azad oldular**.
- ❖ IX əsrin sonunda Ural dağlarının cənubundan Avropaya gələn **macarlar 906-cı ildə Böyük Moraviya dövlətini darmadağın etdilər**.
- ❖ Onlar Pannoniyanı, Tissa və Dunay çayları arasındakı torpaqlarda yaşayan slavyanları özlərinə tabe etdilər.
- ❖ Macarlar Şimali İtaliyaya, hətta Parisə qədər gedib çıxdılar.
- ❖ Onların yürüşündən ən çox zərər çəkən Almaniya oldu.
- ❖ X əsrin sonunda Avropada **Macar krallığını** quran macarların basqınları XI əsrin əvvəllərində tamamilə kəsildi.

TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ

V-XI əsrlərdə türk xalqlarının mədəniyyəti.

- ❖ Türk xalqlarına məxsus ən mühüm yazılı mənbə **Orxon-Yenisey** abidələridir.
- ❖ Bu abidələrin çoxu 34 samit və 4 saitdən ibarət olan Göytürk əlifbası ilə yazılmışdır.
- ❖ Orxon-Yenisey abidələrinin çoxu 725-735-ci illəri əhatə edir.
- ❖ Onların ən məşhurları **Bilgə xaqan, Kültigin və Tonyukuk** üçün qoyulmuş abidələrdir.
- ❖ Göytürklər öz xaqanlarının şərəfinə **bəngüdaşlar** adlanan heykəllər qoyurdular.
- ❖ Orxon-Yenisey abidələrində VIII əsrdə yaşamış **Yulluq Tiginin** mahnısı da öz əksini tapmışdır.
- ❖ Türk xalqlarına məxsus elm mərkəzlərində çoxlu sayda məşhur alimlər çalışırdı:
 1. **İbn Sina (980-1037)** 5 hissədən ibarət "**Tibb ensiklopediyası və Tibb elminin qanunu**" əsərlərini yazmışdır. Bu əsərlər bir çox dilə tərcümə edilmişdir.

2. **Məhəmməd Fərabî** (870-950) Aristoteldən sonra elmlərin təsnifatını verən ikinci alim olmuş və "**ikinci müəllim**" adına layiq görülmüşdür.

3. **Əbu Reyhan əl-Biruni** (973-1048) "**Hindistan**" adlı coğrafi əsər yazmış, astronomiya sahəsində böyük uğurlar qazanmış və ilk qlobusu düzəltmişdir.

❖ Biruni ilk dəfə Yerin Günəş ətrafında fırlanması fikrini irəli sürmüşdür.

❖ IX əsrdə yaşamış **Aprinçur Tigin** adlı uyğur şairinin iki şeri dövrümüzdə gəlib çatmışdır.

❖ XI əsrdə türk yazılı ədəbiyyatının inkişafı islam dininin və ərəb əlifbasının yayılması ilə bağlı idi.

❖ **Yusif Balasaqunlunun** 1069-cu ildə yazdığı "**Kitabqu bilik**" ("**Xoşbəxtlik elmi**") əsəri Qaraxanlı hökmdarı **Buğra Qara xana** həsr olunmuşdur. Xan ona "**Ulus xas Hacib**" rütbəsi vermişdir.

❖ "**Övliya şairi**" adı almış **Əhməd Yəsəvi** "**Həqiqətlər heybəsi**" əsərini yazmışdır.

❖ Uzgen şəhərindəki türbə, II Mahmud türbəsi, Ulu Bazar məscidi türk xalqlarının yaratdıqları memarlıq nümunələrindəndir.

İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ

- ❖ Ərəblər və onların tabe etdikləri ölkələrin xalqları zəngin islam mədəniyyətini yaratmışlar.
- ❖ Bu ölkələrdə dövlət dili **ərəb dili** idi.
- ❖ Müqəddəs kitabımız Quran da ərəb dilində yazılmışdır.
- ❖ Müxtəlif xalqların nümayəndələri bu dildə yazıb-yaratmışlar.
- ❖ İslam ölkələrində təhsil xeyli inkişaf etmişdi.
- ❖ İspaniyadakı Kordova xəlifələrindən birinin kitabxanasında **400 mindən** çox kitab var idi.
- ❖ VIII-IX əsrlərdə xilafətin ərazisində bir çox məşhur coğrafiyaçı və tarixçi alim yaşayırdı.
- ✓ Coğrafiyaçı **İbn Xordadbehin** (IX əsr) "**Yollar və məmləkətlər haqqında kitab**"ında,
- ✓ **Yəqubinin** (IX əsr) "**Tarix**" əsərlərində Azərbaycan haqqında qiymətli məlumatlar verilmişdir.

❖ Xilafətdə astronomiya elmi inkişaf etmiş, rəsədxanalar tikilmiş, kimyaçı alimlər :

- ✓ **spirti**,
- ✓ **naşatır spirtini** və
- ✓ **potaşı** kəşf etmişdilər.

❖ Mərkəzi Asiyada yaşayan məşhur alimlərdən "**elmin şeyxi**" adlanan **İbn Sina** (IX-X), astronom **əl-Biruni** bütün dünyada məşhur idilər.

❖ 805-ci ildə Bağdadda yaradılmış "**Bilik evi**"ndə müxtəlif dillərdən kitablar tərcümə edilib saxlanırdı.

❖ Xilafət dövründə incəsənətin ən çox inkişaf edən növü memarlıq idi.

- ✓ Qüdsdə **Ömər məscidi** (VIII əsr),
- ✓ Samirədə **Ulu məscid**,
- ✓ **Kordova məscidi** (VIII—IX əsrlər),
- ✓ Seviliyada **Əlkəsar sarayı** (XII əsr),
- ✓ Qranadada **Əlhambra sarayı** (XIII—XV əsrlər) məşhur memarlıq abidələri idi.

HİNDİSTAN MƏDƏNİYYƏTİ

- ❖ "Çarvaklar" (dörd söz) təliminə görə, dünya **dörd ünsürdən** (torpaq, su, od, hava) ibarətdir.
- ❖ V-VI əsrlərdə Hindistanda **rəsədxanalar** fəaliyyət göstərirdi.
- ❖ V əsrə aid **tökmə dəmir qüllənin** indiyədək paslanmaması mükəmməl metal emalı texnologiyasından xəbər verir.
- ❖ **Acantada məşhur mağara-məbəd** var idi.
- ❖ VIII əsrdən **daş məbədlər** tikilirdi.
- ❖ **Rəqs edən tanrı heykəli** dünyada hərəkətin mənbəyi sayılırdı.
- ❖ **Ram və Krişna tamaşası** göstərilirdi.
- ❖ **Kalidas** dövrünün məşhur şairi idi.

Bizans mədəniyyəti

- ❖ Erkən orta əsrlərin başlanğıcında Bizans mədəniyyəti Qərbi Avropadakı kimi tənəzzülə uğramadı. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi.
- ❖ Bizans mədəniyyətində Roma-yunan mədəniyyəti, Misir və Asiya mədəniyyəti bir-biri ilə qovuşmuşdu.
- ❖ VII—VIII əsrlərdə ərəb hücumları zamanı Bizans yalnız Balkan yarımadası və Kiçik Asiyanı öz əlində saxlaya bildi.
- ❖ Yunan dili imperiyanın dövlət dilinə çevrildi.
- ❖ Bizansda savadlı adamlar Qərbi Avropaya nisbətən daha çox idi. Kilsə məktəbləri ilə yanaşı, xüsusi və dünyəvi məktəblər də açılmışdı.
- ❖ Məktəblərdə antik dövrün alimlərinin və şairlərinin əsərləri də öyrənilirdi.
- ❖ IX əsrdə Konstantinopolda məşhur alim **Lev Matematikin** dərs dediyi **ali məktəb** var idi.

- ❖ 1045-ci ildə **Bizans Universiteti** açıldı.
- ❖ Ali tibb məktəbində **həkim Nikita** tərəfindən cərrahiyyənin əsası qoyuldu.
- ❖ X əsrdə kənd təsərrüfatı **ensiklopediyası** yaradıldı.
- ❖ VII əsrdə "**Yunan odu**" adlı yandırıcı maddə ixtira edildi.
- ❖ Bizansda ən möhtəşəm abidə Yustinianın əmri ilə tikilmiş (532-537) "**Möcüzələr möcüzəsi**" adlanan "**Müqəddəs Sofiya**" məbədi idi. Məbəd osmanlılar tərəfindən "**Aya Sofiya**" məscidinə çevrilmişdir.
- ❖ Rəssamlıqda "**ikonalar**" geniş yayılmışdı.
- ❖ Bizansda hökmdar taxtını hərəkətə gətirmək üçün **avtomat qurğu** da hazırlanmışdı.

Erkən orta əsrlər Avropa mədəniyyəti

- ❖ Bu dövrə Qərbi Avropa mədəniyyəti üçün xarakterik idi:
 1. antik mədəniyyətin tənəzzülü;
 2. Şərqə və Bizansa nisbətən gerilik;
 3. dinin elm və təhsil üzərində ağılığı.
- ❖ Böyük Karlın dövründə baş vermiş inkişaf "**Karolinq oyanışı**" adlanır.
- ❖ O, Axen şəhərində ədəbi dərnək - "**Saray akademiyası**" yaratmış və şəhərdə saraylar və kilsələr tikdirmişdi.
- ❖ Bu dövrdə gəzəri həyat sürən artistlər - jonqiyorlar var idi.
- ❖ Məktəblərdə təhsil ikipilləli idi:
 - ✓ **aşağı pillədə** qrammatika, ritorika, diplomatika;
 - ✓ **yuxarı pillədə** hesab, həndəsə, astronomiya, musiqi öyrədilirdi.